

Kalauza XX. századi délkelet-európai kisebbségek kutatásához

Seewann, Gerhard-Dippold Péter (Hrsg.): Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas I-II. (=SüdosteuropaBibliographie, Ergänzungsband 3.) München, R. Oldenbourg Verlag 1997. 1450 p.

A kelet-, kelet-közép-, illetve délkelet-európai etnikai csoportok, konfliktusok, interetnikus viszonyok egyre szerteágazóbb és intenzívebb kutatása szempontjából meghatározó fontosságú munka látott napvilágot a múlt év végén. A müncheni Südost-Institut könyvtárát irányító Gerhard Seewann a budapesti Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetének Könyvtárát és Dokumentációs Szolgálatát irányító Dippold Péterrel együttműködve összeállította a délkelet-európai kisebbségi csoportok XX. századi bibliográfiáját. A húsz államalakulat 35 etnikai és vallási csoportjára vonatkozó hatalmas bibliográfiai adathalmazt a két szerkesztő fegyelmzett és jól felkészült munkatársak (adatgyűjtők, bibliográfusok, statisztikusok, térképészek) segítségével hosszabb előkészületek után, öt év alatt hozta tető alá. A munka, amelyben összesen 12 030 szócikk kapott helyet, a müncheni intézet által megjelentetett délkelet-európai bibliográfiai sorozat kiegészítő sorozatának harmadik köteteként látott napvilágot.

„Az új Délkelet-Európa-bibliográfia megkísérli Délkelet-Európa államainak dokumentáció. anyait az élet minden területéről összegyűjteni, úgy az országok természetéről, a lakosságról és a történelemről, mint a gazdaságról, a tudományról és kultúráról.” Ezekkel a szavakkal indította útjára 1956-ban Fritz Valjavec a Südost-Institut legújabb vállalkozásának első, Szlovákiával, Romániával és Bulgáriával foglalkozó kötetét. A sorozat sikeresnek bizonyult, hiszen keretében eddig már hat kétkötetes kiadvány és három kiegészítő kötet is napvilágot látott. Legutóbb, a sorozat harmadik kiegészítő köteteként a *Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas* jelent meg 1997-ben Münchenben, Gerhard Seewann és Dippold Péter szerkesztésében.

A hiánypótló és a maga nemében egyedülálló munka számba veszi az összes olyan népcsoportot, mely a hagyományos német terminológia szerinti Délkelet-Európában él. A vállalkozás azonban szét is feszíti ezt a keretet, amennyiben a minél átfogóbb kép megrajzolása érdekében a hagyományosan nem a régióhoz tartozó Olaszország, Ausztria és a második világháború után „térseget váltott” Kárpátalja kisebbségeiről szóló irodalmat is rendszerezi. Ez a döntés jogos volt, hiszen ezeknek az országoknak a határregióiban számos olyan népcsoport is él, melynek településterülete közvetlenül érintkezik a szorosán Délkelet-Európához tartozó államok kisebbségeinek településterületeivel. Meggyőző a szerkesztők azon döntése is, hogy a volt többnemzetiségű Jugoszlávia kisebbségeiről megjelent irodalom csoportosításánál a Jugoszláviával foglalkozó fejezet mellett külön teret szentelnek Szlovéniának, Szerbiának, Horvátországnak a Vajdaságnak, Koszovónak, Boszniának, Montenegrónak és Macedóniának.

A bibliográfia szerkesztői a XX. századi válogatás súlypontját az 1918-tól napjainkig terjedő időszakra helyezték. A kétkötetes munka 12 030 könyv és tanulmány bibliográfiai adatait tartalmazza. Az igen színvonalas kisebbségi folyóiratok ismeretében csak sajnálhatjuk, hogy az 1945 előtti időszak terméséből a monográfiák mellett csak elvétve találunk folyóiratcikkeket. Mégis el kell fogadnunk a könyv előszavában megfogalmazott indoklást, amely a döntés egyik fő okaként az óriási mennyiségű irodalmat és - ezzel összefüggésben - a terjedelmi korlátokat jelöli meg.

Őszintén sajnáljuk azt is, hogy az eredeti célkitűzésekhez képest a bibliográfiának csupán kisebb részében (az albániai, koszovói, görögországi és a németországi anyag egy része) találunk annotált bibliográfiai adatokat, s a legtöbb címszóban csupán a közlemény eredeti és

német nyelvű címe, illetve bibliográfiai adatai olvashatóak. A címszavak megoszlásáról tájékoztató táblázat (LIV. oldal) szerint a legtöbb adat a csehszlovákiai magyarokról (679), valamint a romániai németekről (655), illetve magyarokról (617) található a két kötetben. Az erdélyi magyarsága mint a térség hosszú időn keresztül legnagyobb kisebbségére vonatkozó címszavak viszonylag kis száma - beszámítva természetesen az adatgyűjtés nehézségeit és esetlegességeit is - azt mutatja, hogy mind a magyarországi, mind pedig az erdélyi kutatásoknak van és lesz mit pótolnia.

A feldolgozott húsz ország és régió adatait összesítve a legtöbb címszóban a magyar kisebbségek szerepelnek (2006), őket a németek (1864), valamint a zsidó közösségek (1089) követik. Ötvennél kevesebb címszóban szerepelnek például az örmények, a bunyevácok, a gagauzok, a nem macedóniai macedónok, az anyaországuk határain kívül élő lengyelek, csehek, ukránok. A térség cigány közösségeire vonatkozó összes bibliográfiai adat (655) közül 262 a magyarországi cigányokat érinti, míg például a romániai cigányokról mindössze 45, a (cseh)szlovákiaiakról 68, a Bulgáriában élőkről pedig 52 címszó rögzít valamilyen tudományos publikációt.

Az egész térségre vonatkozó általános-elméleti részben a szerkesztők három fejezetbe osztották szét a könyvészeti adatokat. Az első fejezetben az elméleti alapkutatások bibliográfiai adatait a következő csoportosításban találja meg az olvasó: kézikönyvek, bibliográfiák, terminológia, kisebbségkutatás; nemzet, nemzetállam, nacionalizmuselméletek; nemzeti, etnikai és regionális identitás; etnikai konfliktusok; kisebbségi jogok, konfliktusmegoldás; nyelv, nyelvpolitika. A második rész a Közép- és Dél-Európa egészére vonatkozó, átfogó jellegű tudományos publikációkat rendezi témakörök, illetve korszakok szerint. Ezek közül a legtöbb címszót a kisebbségi jogoknak szenteli. A kronológiában viszonylag nagy számban található a két világháború közötti korszakkal, illetve az 1989 utáni évekkel foglalkozó tanulmányok. Utóbbiak egyszersmind a kisebbségi kérdéskör iránt az egész térségben megnőtt tudományos és politikai érdeklődést is bizonyítják.

A bibliográfia egyik legnagyobb és azonnal szembeütő erénye a címszavak kiegyensúlyozottsága. Ezen elsősorban azt értjük, hogy az összeállítóknak jórészt sikerült a válogatás során kiiktatniuk a minden bizonnyal nagy számban felszínre került rövid és érdektelen tanulmányokat, dilettáns munkákat. Másrészt észrevehető és feltétlenül méltánylandó az a törekvésük is, hogy egy-egy országról, illetve etnikai csoportról lehetőleg minél sokszínűbb anyagot közöljenek.

Az általános rész elméleti és alapkutatásokat tükröző fejezeteiben abszolút túlsúlyban van a német nyelvű és német szerzőktől származó irodalom. Ugyanakkor különösen az 1970-1980-as években az angol-amerikai kutatások látványos előretörését rögzítik a politológiai, jogi és szociológiai kutatások terén a délkelet-európai bibliográfia adatai is. Ez egyszersmind rávilágít a térség kisebbségkutatóinak mérsékelt elméleti, illetve szintetizáló igényére. Ugyanakkor jellemző, a gyűjtés fogyatékosait is némileg érzékeltető adat például, hogy az általános rész közel száz cigányvonatkozású címszavában egyeden magyarországi vagy a térségben élő magyar szerző sem akad, holott a magyarországi cigánológia eredményeit amúgy tekintélyes számban közli a kétkötetes bibliográfia. Jóval előnyösebb a helyzet az általános rész kisebbségjogi fejezetében, ahol a két világháború közötti magyar szerzők (Balogh Artúr, Baranyai Zoltán, Búza László, Egyed István, Nagy Iván) mellett a maiak (Ádám Antal, Bíró Gáspár, Herczegh Géza, Íjgyártó István, Szalayné Sándor Erzsébet, Várady Tibor) is nagy számban jelen vannak.

Jóllehet az összeállítók a munka jelentőségéhez mérten talán túlságosan is szűkre szabott bevezetőjükben jelzik, hogy a XX. századi délkelet- (máshol: közép és dél-) európai kisebbségtörténelem egészére kiterjedő adatgyűjtésükben a fő hangsúlyt az 1918 utáni évtizedekre helyezték, míg az 1918 előtti periódussal foglalkozó munkák a lehetségesnél és talán a szükségesnél is jóval kisebb mértékben kaptak helyet. Ez az aránytalanság az általános

részekben éppen úgy megmutatkozik, mint a húsz vizsgált államalakulat között (meglepően térkép-vázlat nélkül) szereplő Habsburg Monarchia mindösszesen 187 adatában vagy például a zsidósággal foglalkozó fejezetekben.

A térség zsidó közösségeire vonatkozó etnikai-kisebbségi irodalom összegyűjtése és kötetbe sorolása egyébként kétségtelenül helyes döntés volt, hiszen a zsidóságnak a közép- és kelet-európai városi kultúrában betöltött szerepe, a többségi nemzetekkel való együttélésben kialakult ellentmondásos viszonyrendszere, a zsidóság tömeges migrációs, urbanizációs és asszimilációs mozgásainak ismerete nélkül a térség etnostrukturális változásai csak pontatlanul vagy tévesen írhatók le. Más kérdés, hogy a délkelet-európai zsidóságra vonatkozó kutatások térségünkben hosszú időn keresztül szinte kizárólag a holocaust kérdéseinek tisztázására koncentráltak.

Az „országfejezetek” általában napjainkig terjedő anyanyelvi és nemzetiségi statisztikai kimutatásokkal, valamint egy, az adott országot ábrázoló részletesebb térképpel és/vagy az országban élő nemzetiségek településterületeit jelző vaktérképpel kezdődnek. Némiképp zavaró, hogy ez a gyakorlat nem teljesen egységes. Jó példa erre a Bulgáriát és Romániát tárgyaló fejezet. Míg Romániáról csak egy anyanyelvi és egy nemzetiségi statisztikai táblázat áll rendelkezésünkre, addig Bulgária lakosságának növekedésével, különböző időszakokban vizsgált vallási hovatartozásával és anyanyelvi összetételével öt statisztikai kimutatás is foglalkozik, egy további táblázat pedig az aktív lakosság nemzetiségi összetételét és foglalkozás szerinti megoszlását 1965-ben, valamint kettő a nemzetiségi iskolák 1931-es megoszlását és összetételét szemlélteti. Az Olaszországgal foglalkozó részből pedig mind a térkép, mind a statisztikai kimutatások hiányoznak.

Az egyes országoknak, régióknak szentelt fejezeteken belül az „etnikai csoportokkal” kapcsolatos irodalom felsorolását megelőzi a vizsgált kisebbségi közösségvázlatos s ebből következően szükségszerűen elnagyolt, mégis fontos információkat tartalmazó bemutatása. Az összefoglalók kitérnek a kisebbség településterületének, történelmi sorsfordulóinak rövid ismertetésére. Az összefoglalók fontos részét alkotja az etnikai csoportok jelenlegi helyzetének, iskolai viszonyainak, vallási megoszlásának, lapjainak s országos önkormányzati szervezeteinek, politikai pártjainak rövid leírása.

A kötetbe felvett kiadványcsoportokkal kapcsolatban elmondható, hogy az egyébként kitűnő munka alighanem leegyenetlenebb részeit a kézikönyvek címszavai jelentik. E tekintetben különösen nagy feladattal kellett megbirkóznia az adatgyűjtőknek és a válogatóknak egyaránt, hiszen a lexikonoktól a különböző szaktudományos szintézisekig, a reprezentatív szakszótáraktól a címtárakig és bibliográfiákig elvileg sok mindennek helye lenne a kötetben. A különböző országok rendszeres nemzeti bibliográfiáinak vagy például a hivatalos népszámlálási köteteknek a felvétele eleve szétfeszítette volna a szerkesztők által gondosan kialakított szerkezeti arányokat.

Ezzel együtt a gyűjtők és válogatók figyelmét egyaránt elkerülte néhány olyan szakmunka, amely például éppen a bibliográfiai bűvárokodásban nyújthatna további segítséget, eligazítást. Példaként az ilyen típusú hiányokra a Michal Potemra által megjelentetett szlovák történelmi bibliográfiai sorozatot vagy az ugyancsak általa jegyzett kassai várostörténelmi, sajtótörténelmi bibliográfiákat említhetjük. Mint ahogy jó lett volna, ha bekerül a kötetbe Mikó Tibor 97 oldalas rejtett bibliográfiája (Mikó Tibor: *A nemzetiségi kérdés magyar irodalma. Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai*. Szerkesztette Mártonffy Károly. Budapest 1941. 1011-1108.), valamint az erre épülő, Bédi Imre által összeállított 6500 tételes, gépiratban maradt nemzetiségi bibliográfia (Bédi Imre: *A nemzetiségi kérdés magyar irodalma. Die ungarische Literatur der Nationalitätenfrage*. 1-2. OSZK kézirattári jelzete: Fol. Hung. 3289/1-2.)

Fölöttébb tanulságosak az ausztriai (burgenlandi, stájerországi és karintiai) etnikai csoportokkal, kisebbségi kérdésekkel foglalkozó irodalomról közölt címszavak. Egyrészt

azért, mert az ausztriai kutatásokban az ideológiai zsákutcák nem játszottak szerepet négy évtizeden keresztül, másrészt azért, mert a magyarországihoz hasonló kisebbségi csoportok kutatása eddig kevésbé méltányolt kutatási-módszertani párhuzamokra is rámutathat. Fontosnak látszik az ausztriai horvátok, szlovének (jóval kisebb mértékben a burgenlandi magyarok) iránt az anyaországi kutatások címszavakból is kiolvasható folyamatos érdeklődése, ami egy-egy kisebbség helyzetének feltárásában egyszerre jelent kutatási versenyhelyzetet és kölcsönös szakmai kontrollt.

A (cseh)szlovákiai fejezetben némileg ellentmondásos helyzetet teremtett a szerkesztőknek az a döntése, hogy a szlovák nemzetet (a szlovák többségi álláspontnak megfelelően) Csehszlovákia létrejöttétől kezdve többségi és államalkotó közösségként kezelik. s ennek megfelelően sem a szlovák autonómiamozgalom, sem az ország kettéválásához vezető cseh-szlovák viták, konfliktusok irodalma nem került be a kötetbe, jóllehet az az egész csehszlovák nemzetiségi-kisebbségi politika szempontjából mindenkor fontos, sőt meghatározó volt.

A jövőben alighanem egyre nagyobb szerepe lesz a lokális-regionális kérdések vizsgálatának, s így a jelenleg is mostohán kezelt helytörténeti, honismereti irodalom fáradságot nem ismerő számbavétele az egész munkát egyik legnagyobb részteljesítményeként értékelhető. A szlovákiai címszavak is azt mutatják, hogy viszonylag csekély ma még azoknak a helyi vonatkozású munkáknak a száma, amelyek elmélyültebb munkára képes szaktudományos apparátussal készültek. Ezzel együtt a szlovákiai magyar helytörténet 1995-ig (az adatgyűjtésbe az addig megjelent közleményeket vették fel) napvilágot látott kiadványai azt jelzik, hogy a kisebbségi helyzet és a helyi magyar vezetésű önkormányzatok segítsége igen komoly igényt támaszt, illetve jó háttérrel biztosít a falumonográfiák megszületéséhez.

A szlovákiai magyarokra vonatkozó fejezet (263-320.) elején található leírás rövid, korrekt jellemzése a kisebbségi közösségnek. Egyedül az a megfogalmazás nem felel meg a valóságnak, s éppen ezért a lexikonszócikkre emlékeztető leírásban való szerepeltetése sem szerencsés, amely szerint „a szlovákiai magyarok túlnyomó többsége a palóc nyelvjáráshoz hasonló dialektust beszél” (263.).

A szlovákiai és romániai magyarokra vonatkozó címszavakat összehasonlítva feltűnő, hogy a kötetben viszonylag csekély mindkét kisebbséggel kapcsolatban a fonásközlemények száma, ezt az esedékes CD-rom változatban érdemes lesz pótlólagos adatgyűjtéssel kiegészíteni (például a nyomtatásban is megjelent két világháború közötti angol és francia nyelvű népszövetségi kisebbségi beadványok, a külön kiadványban megjelent parlamenti beszédek, a pártállami kisebbségpolitika árulkodó dokumentumainak etc. adataival). A helytörténeti irodalom bibliográfiája szintén viszonylag csekély utánjárással mindkét kisebbség esetében jelentős tételszámmal bővíthető. Igen meglepő, hogy a kommunista korszak milyen csekély mértékben jelenik meg például az *Állami kisebbségpolitika* címet viselő alfejezetekben, holott mind a Husák-, mind pedig a Ceaușescu-korszak hosszú időn át kínosan ügyelt kisebbségpolitikájának reklámozására, dokumentálására.

Románia mellett Magyarország neve alatt található a legtöbb, szám szerint 2105 könyv és tanulmány bibliográfiai adatainak ismertetése. Feltűnő az általános rész kézikönyvkinálatának igen szerény volta. A *Nemzetiségi kérdés* című alfejezet két leginkább kutatott kérdésköre - nem véletlenül - a külpolitika és határmódosítás, valamint a kultúra és oktatás területe. Mindemellett az anyag szerkezeti megoszlása elárulja a legfőbb kutatási hiányosságokat is. Mind a *Nemzetiségi kérdés* című alfejezetből, mind pedig az egyes kisebbségekkel foglalkozó részekből világosan kirajzolódik, hogy a történetírás eddig milyen kevés figyelmet fordított a magyarországi nemzetiségek gazdasági viszonyainak vizsgálatára.

A konkrét kisebbségekkel - etnikai csoportokkal - foglalkozó irodalom számarányai szerint és összességében egyaránt a legátfogóbb képet elénk táró része a német és a zsidó

etnikai csoportokkal foglalkozik. Csaknem az összes kisebbséggel kapcsolatban érzékelhető az adott nemzetiség által lakott régiók, illetve települések és a népi kultúra feltérképezésére irányuló - a kisebb létszámú nemzetiségek esetében fokozottan hangsúlyos - törekvés. Örvendetes tény, hogy a hazai cigányságkutatás az 1970-es évektől milyen jelentős részét teszi ki a magyarországi kisebbségkutatásnak, s hogy a vizsgálatok már hosszabb ideje nem korlátozódnak csupán a folklórra, hanem egyre fontosabbá válik a cigányság szociális struktúrájának, életmódjának feltérképezése is.

Magyarország mellett Románia az az állam, melynek etnikai csoportjairól a legtöbb irodalmat gyűjtötték össze és rendszerezték a kötetben. Helyes volt a szerkesztők azon döntése, hogy a német és a magyar kisebbség esetében, ahol csak mód nyílt rá, külön vették a romániai németek, bánáti és szatmári svábok, a bukovinai németek, az erdélyi szászok, valamint a romániai magyarok, a székelyek és a csángók csoportját.

A kiadványok túlnyomórésze Románia magyar, német és zsidó kisebbségével foglalkozik. Ezekben az alfejezetekben csakúgy, mint a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó fejezetben, nagyon részletesek a külpolitikát és a kultúrát, az oktatást és a gazdaságot taglaló részterületek, s külön említést érdemel, hogy rendkívül jelentős a német és a magyar kisebbség esetében az idők folyamán komoly mennyiségben felhalmozódott regionális anyag. Míg a fent említett három etnikai csoportra vonatkozó alfejezetek a kisebbségi lét csaknem minden aspektusát tekintve nagyon komoly mennyiségű szakirodalmat rendszereznek, a többi nemzetiség kutatása mellett, hogy számarányát tekintve messze elmarad a fentiekől - komoly kívánnivalót hagy maga után. Hangsúlyosan igaz ez a romániai cigányságra, amely mára a magyar után a második legnagyobb létszámú etnikai csoporttá lépett elő. A kérdés fontossága nem igazán tükröződik - valószínűleg a kutatások kezdeti fázisa és problematikus volta miatt - a megjelent munkák számában.

Az olaszországi kisebbségekről összegyűjtött publikációk közül ki kell emelnünk a helytörténeti jellegű, valamint az állami nemzetiségi politikát vizsgáló anyag erősségét. Ez utóbbi egyáltalán nem meglepő, hiszen az olasz állam a két világháború között mindent elkövetett azért, hogy a mintegy ötszázévezres szlovén kisebbséget mielőbb asszimilálja. Az egyes országfejezetek egységes szerkesztésére tett kísérletnek némileg ellentmond, hogy ez a fejezet nem tartalmaz sem nemzetiségi, sem anyanyelvi statisztikai kimutatásokat, sőt, mellözi a szlovének múltját és jelenét bemutató rövid összefoglalót is. (Zárójelben megjegyezzük nagy kár, hogy a szerkesztők koncepciójába semmiképpen sem fért bele Dél-Tirol. Ez az észak-olaszországi régió ellentmondásos és konfliktusos történeti fejlődése ellenére mára a kelet-közép- és délkelet-európai kisebbségi politika egyik pozitív mintájává vált. A sokoldalúan és jól feldolgozott dél-tiroli kérdéskör irodalma tanulságos kiindulópontul szolgálhatott volna az óhajtott és a már működő regionális kisebbségi önkormányzati modellek összehasonlításához.)

A Bulgáriával foglalkozó fejezet a legtöbb országnál jóval terjedelmesebb, s az anyanyelvi, etnikai statisztikai kimutatásokon kívül a kisebbségek foglalkozás szerinti megoszlását s a nemzetiségi, egyházi iskolák számát bemutató táblázatot is tartalmaz. Ez a megállapítás az általános rész előtti bevezetőre, a zsidó és a török kisebbséggel foglalkozó alfejezetre egyaránt igaz. Az egyes kisebbségekre vonatkozó alfejezetek közül ki kell emelni a mintegy nyolcszázévezres török kisebbséggel kapcsolatban megjelent irodalmat rendszerező részt. Az ország lakosságának 9,4 százalékát kitevő kisebbség XX. századi történelméről sokat sejtet, hogy a legtöbb könyv és tanulmány az állami nemzetiségi politika és a migráció, deportálás, kitelepítés tárgykörei köré csoportosítható.

A Macedóniával foglalkozó általános rész rendkívül kevés anyagot ajánl az olvasó figyelmébe. Feltűnő, hogy a *Nemzetiségi kérdés* című alfejezetben milyen hangsúlyos a nemzeti tudat, nacionalizmus, nemzetté válás kérdése. Sajnálatos, hogy az arománok és a

cserekészek vizsgálata az eddigi kutatásokban nagyobb teret kapott, mint a Macedónia lakosságának összehasonlíthatatlanul nagyobb részét kitevő albán, török és cigány népességé.

A kárpátaljai fejezet úttörő jellegű a magyar vonatkozású kárpátaljai irodalom bibliografikus összefoglalásában, hiszen erről a területről hasonló áttekintés eddig nem készült. Ismerteti a tendenciózus és ideológiailag terhelt, de a korszak vizsgálata szempontjából mégiscsak forrásértékű szovjet ukrán irodalmat is. (Ez az irodalom, az egyéb források szűkössége miatt, megfelelő forráskritika mellett sok mindent elárul Kárpátalja történetéről.) Nagyon érdekes tendenciára hívja fel a figyelmet: az 1970-es évek a nyelvészet terén a szovjet tudományos életben áttörést hoztak, mert ekkortól kezdtek lassan megjelenni a magyar ukrán (valójában jórészt magyar-rutén) kölcsönhatással foglalkozó szovjet feldolgozások. A bibliográfia ilyen módon már önmagában véve is utal Kárpátalja 1945 utáni történetére. Érdekesekek, s nem csak magyarvontkozásban, a két háború közötti anyagok is. Kár, hogy a Kárpátaljáról eddig készült könyvek nem támaszkodhattak erre az irodalmi bázisra.

A bibliográfia a nemzetiségi kérdés irodalmát annak gazdasági, politikai összefüggéseibe ágyazva igyekszik áttekinteni, ami nagyon helyes, hiszen az etnikai problematikának számtalan összetevője van, ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy a szocialista korszakban a tabu témákat olyan keretben lehetett tárgyalni, amely ma könnyen elkerüli a kutató figyelmét. Kárpátalja kapcsán például meg lehetett volna említeni azt a néhány tanulmányt, amely az 1960-as évek második felében Magyarországon, irodalmi folyóiratokban (például a *Tiszatájban*) jelent meg, és amely elsősorban munkásmozgalmi kontönsben próbált tudósítani a kárpátaljai magyarságról.

Minthogy Kárpátalja fejlődéséről a szovjet hírzárlat miatt eleve keveset lehet tudni, hasznos a rövid összefoglalás, a kárpátaljai magyarság leírása. Kiemelendő, hogy néhány mondat erejéig nem felejt elemlítést tenni a magyar zsidóságról, így felvillan a kettős identitás fogalma. Nem túl találó azonban a szöveg bevezető mondata, amely nyelvi szempontból igyekszik körülírni a kárpátaljai magyarságot, azt (és csak azt) emelve ki, hogy az ott beszélt magyar nyelv ugyan alapvetően az irodalmi magyar, de teli van orosz és ukrán jövevényszavakkal. A félreértések elkerülése végett érdemes lett volna hozzátenni, hogy ez korántsem organikus fejlődés eredménye, inkább neologizmusról van szó.

A német és angol történeti irodalomban bevett Kárpátalja (Subkarpathien, Subcarpathien) név helyett a Kárpátontúli Ukrajna (Transkarpatenukraine) hivatalos elnevezés használatát két szempont indokolhatja: tekintettel kellett lenni politikai érzékenységekre, illetve a törekvés a hivatalos név következetes használatára. Ukrán és orosz nézőpontból persze van értelme ennek a kifejezésnek, sőt, megalapozott a lengyel Kárpátontúli Rusz kifejezés is (ez annyiban organikusabb az elűzőnél, hogy nem beszél Ukrajna mai fogalmáról), a német földrajzi terminológiában azonban legalább olyan szokatlan a Kárpátontúl elnevezés, mint a magyarban. Igaz, ezt a terminológiát nem alkalmazzák következetesen. A magyar címek Kárpátalja kifejezését a zárójelben feltüntetett német szövegben Kárpát-Ukrajnának fordították le németre, ami ugyan a hagyományos és a magyar megnevezéstől egyaránt távol áll, de mégsem azonos a moszkvai (vagy kijevei) nézőpontot tükröző „kárpátontúli” elnevezéssel.

Elég felületes a kárpátaljai némettség leírását tartalmazó rövid (a kilenc bibliográfiai adatnál némileg mégis hosszabb) bevezető szöveg (353-354.). Olyan vitás kérdésben egyértelműen állást foglal, mint Beregszász német alapítása, viszont említést sem tesz a kárpátaljai némettség belső néprajzi megoszlásáról. (Pedig az alföldi svábok és a cipszerek egyaránt hozzájárultak a környék kulturális sokszínűségének kialakításához, hiszen a közös nyelv mellett erősen eltérő mentalitást, kultúrát képviselnek. Egyes hegyvidéki városoknak, például Rahónak különleges színfoltja s a két- vagy inkább háromnyelvűség tekintetében sem elhanyagolható jelentőségű negyede az egykori „Zipserei”.)

A kárpátaljai zsidóságról szóló könyveket ismertető címszavak közt helyet kaphattak volna az onnan deportált, de a holocaustot túlélő zsidók visszaemlékezései is. Lehet, hogy az áttekinthetőség kedvéért a népcsoportok rövid jellemzése során nemcsak a magyar résznél kellett volna megemlíteni a zsidók kettős identitását, hanem a zsidó és a német fejezetben is.

A kárpátaljai cigányok, szlovákok és románok létezése csak a statisztikákból derül ki ebben a bibliográfiában. Lehet, bár nem valószínű, hogy ezekről a népcsoportokról egyáltalán nincs irodalmi feldolgozás, említés. A ruténkérdés mellőzése azonban komoly hiba. Ezzel ugyanis a tudományos bibliográfia, amely általában politikai semlegességre törekszik, állást foglal az ukrán nacionalizmus és a rutén nemzetiségi vezetők között folyó vitában, nevezetesen, hogy a kárpátaljai rutének kisebbségként kezelendők-e, vagy mint ukránok a többséghez tartoznak. A szerkesztők álláspontja valószínűleg az volt, hogy a ruszinok az ukrán nemzet részének is tekinthetők. Ezzel a véleménnyel csak az a baj, hogy azt a ruszinok jelentős része nem osztja. Így azután a rutének mellőzésével a kötet gyakorlatilag az ukrán nacionalista felfogás mellett teszi le a voksot. Ebben az esetben még csak az irodalom teljes hiányára sem gyanakodhatunk, hiszen az általános részben nem marad el az erről szóló irodalomnak (főként Paul Robert Magocsi műveinek) a felsorolása. A ruténkérdésnek olyan kutatói tevékenykednek emigrációban s a Kárpát-medence országaiban, akiket személyesen is be lehetett volna vonni a bibliográfia (illetve a kárpátaljai ruténekről szóló rövid ismertetés) kidolgozásába. A rutén nemzetiségi mozgalom nyilván újabb kiadványokat is megjelentetett, amelyekre érdemes lenne felhívni a könyv tanulmányozójának figyelmét.

A bibliográfia pártatlanságra törekedve nagyon helyesen nem avatkozott a jugoszláv utódállamok vitájába, hanem Jugoszláviának egyben és az egykori tagköztársaságoknak külön-külön is szentelt fejezetet. Még a két egykori autonóm tartomány, Koszovó és a Vajdaság is külön cím alatt, saját tematikával szerepel. Kár, hogy ennél a felosztásnál nem sikerült ugyanolyan pontosan elhatárolni egymástól az egyes régiókat, tartományokat, országokat, mint az Osztrák-Magyar Monarchia esetében, ahol a birodalom felbomlása után létrejött utódállamok határai szerint tárgyalják a különböző kisebbségi csoportokat. A délszláv államok esetében kissé egybefolyik, hogy mit keressünk Jugoszláviánál és mit az egyes köztársaságoknál. A szerkesztők érzékelhetően olyan felosztásra törekedtek, hogy az egyes köztársaságokon túl terjedő kérdésköröket szövetségi, az azokon belül maradó problémákat pedig köztársasági szinten tárgyalják. Ez azonban olykor félreértéseket okozhat, hiszen sokszor a szövetségi szintű döntések helyi lenyomata jelent meg az egyes köztársaságok életében. Lehet, hogy érdemesebb lett volna 1991-ig egységesen a „volt Jugoszlávia” fejezetben tárgyalni a különböző „etnikai csoportok” kérdéseit.

A földrajzi fogalmak határainak ilyenfajta, következetlen megvonásából például olyan torzítások keletkeznek, mint a horvátországi fejezetnél az állami nemzetiségpolitikát bemutató alcím, amelyben egyedül a Horvátország számlájára írt második világháborús bűnököt ismertető irodalom kapott helyet. Ez olyan benyomást kelt, mintha Horvátország múltja azonos lenne a háború alatti usztasa állammal, ami éles ellentétben áll a bibliográfia általában politikailag semleges hangvételével. Meg kell ugyanakkor említeni, hogy a felsorolt irodalom lenyűgözően bőséges, és sokban segítheti a felkapott jugoszláv témakörök meglapozottabb, szakszerűbb megközelítését. Olykor nagyon találóak az annotációk, amelyek felhívják az olvasó figyelmét az egyes tételekben szereplő kiadványok propagandajellegére, illetve pártosságára. Különösen igaz ez a szerb-albán konfliktusra vonatkozó irodalom esetében.

A tematikai különválasztás elég gyakran következetlen. Az ötvenes és hatvanas évek fordulójának jugoszláv iskolareformja például gyakran mind az oktatási, mind a kétnyelvűséget bemutató tárgykörnél jelen van. (S akkor még nem szóltunk arról, hogy az iskolapolitika lényegében az *Állami nemzetiségpolitika* címszó alatt is szerepelhetne, hiszen közösségi önrendelkezés híján ez volt a legfőbb területe a nemzetiségi kisebbségekre

vonatkozó politikai elképzelések gyakorlati érvényesülésének.) A jugoszláv alkotmányreformok (1963, 1974, 1991) hol az állami nemzetiségpolitikánál, hol a nemzetiségi jognál jelennek meg. Ilyen problémák persze minden tematizált bibliográfiában előfordulnak. Érdekes, de a kisebbségi közösségek politikai súlyával jórészt megmagyarázható, hogy vannak népcsoportok, mint a magyar, a német és az olasz, amelyek minden szinten megjelennek, és vannak olyanok (például a bolgárok), amelyekről jóformán csak egy-egy köztársaság kapcsán szerzünk tudomást.

A jugoszláviai magyarságról szóló rövid bevezető szöveg (926-928.) nagyon találóan kiemeli a titói nemzetiségpolitika kétarcúságát. Érdemes ehhez hozzátenni azt, ami a szocialista Jugoszláviát messzemenően jellemezte: a maga korában igen sikeresnek bizonyuló látszatpolitika. Amely minden kétarcúsága ellenére lehetővé tette, hogy a szocialista blokkban a nemzetiségek, illetve hazánkban a többségi közvélemény is mintaértékűnek tartsa Tito kisebbségpolitikáját. Ez volt az egyik legfontosabb terület, amelyen Jugoszláviának sikerült olyan kedvező külső képet kialakítania magáról, amely mögött csak nagyon hézagos belső fedezet állt.

A jugoszláv utódállamok közül egyedül Szlovénia esetében maradt el a magyar helységnevek jelölése. Más volt tagköztársaságokban történik utalás a magyar névhasználatra, illetve Szlovénia esetében az olaszra is. A magyar helységnevek valószínűleg nem valamilyen tudatos koncepciónak estek áldozatul, hanem inkább a munka sokféle ágazódása során estek ki a figyelem fókuszából. Jugoszláviánál, akár csak Magyarországnál, rendkívül rövid és felületes az adott ország többségi nemzete kisebbségi helyzetben élő részeinek a bemutatása, jóllehet mindkét országban elég előkelő helyen szerepelt) ez a probléma a közvélemény érdeklődésében s bizonyos korszakokban a külpolitikában is. Az anyaországban publikált irodalmat természetesen megtalálhatjuk a kisebbségi népcsoport tárgyalásánál, de emiatt nem könnyű megérteni, hogy miért van egyáltalán szükség külön, viszont teljességre korántsem törekvő témacikkre.

A bibliográfia Görögországra vonatkozó adatközlése igen bőséges ahhoz képest, hogy a görögországi nemzetiségi kérdéstről vajmi keveset tud a közvélemény. Az egyes népcsoportokról azonban még rövid leírást sem sikerült készíteni. Csupán statisztikákat közöl a könyv az országfejezet elején, amelyekhez azonban semmilyen magyarázatot nem fűz. Ezt nyilván a rendelkezésre álló irodalom elérhetetlensége, esetleg felületessége okozza. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a görögországi, illetve görög kisebbségi kérdésnek (akár macedón, akár török, akár albán viszonylatban) ne lenne komoly súlya napjaink politikai életében is.

A pompás bibliográfiai munka méltó kiegészítése Sebők Lászlónak a könyv mellékletében található nagyméretű, háromnyelvű közép- és délkelet-európai nemzetiségi térképe. Az EuroGraph térinformatikai rendszer segítségével készült térkép az 1951-1992 közötti hivatalos népszámlálások adatai alapján, a községi határok figyelembevételével ábrázolja minden eddiginél szemléletesebben a térség XX. század végi etnikai térszerkezetét.

Egészében véve igazi vezérlő kalauzt vehet kézbe a reménybeli olvasó és kutató (a reményeket, legalábbis a vizsgált térség legtöbb országában, némiképp lelohaszthatja a könyv égtájainkon egyhavi átlagfizetéssel azonos ára). A kétkötetes bibliográfia módot ad az elméleti irodalomban való tájékozódásra, a kisebbségkutatásban olyannyira szükséges összehasonlító szempontok eddiginél jobb érvényesítésére. A készülő CD-rom változat remélhetően folyamatosan karbantartott és aktualizált adatbázisai pedig a felgyorsult világgal való lépéstartásra is esélyt kínálhatnak. Mert az 1995-tel befejezett adatgyűjtés alapján készült kiváló alapkönyvet tanulmányozva dermesztő érzés fogja el a kutatót: az elmúlt két és fél év alatt máris kötetnyi új kutatási eredmény halmozódott fel a vizsgált térség etnikai, kisebbségi csoportjairól, amelyek elérésében, felhasználásában megint csak magunkra leszünk hagyatva. A recenzensek a bibliográfia adatgyűjtőivel, szerkesztőivel, valamennyi

munkatársával szemben érzett tiszteletük jeleként próbáltak néhány kritikai észrevétellel hozzájárulni a számítógépes változat előkészítéséhez. Gerhard Seewann és Dippold Péter szerkesztőknek köszönhetően a térség kisebbségkutatói olyan nélkülözhetetlen munkaeszközhöz jutottak, amelynek hasznát valójában nem lehet egy rövid recenzióban leírni. Azt majd a kutatás mindennapjaiban tapasztalhatjuk meg igazán.

Eiler Ferenc-Szarka László-Szesztay Ádám